

Pdf-KOPIE VAN:

Ad FOOLEN, Ingrid VAN ALPHEN, Eric HOEKSTRA, Henk LAMMERS, Harrie MAZELAND & Esther PASCUAL (2006)

‘Het quotatieve *van*. Vorm, functie en sociolinguïstische variatie’

Verschenen in:

Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen, nr. 76, Thema's en trends in de Sociolinguïstiek 5, jaargang 2006, nr. 2, 137-149

English summary:

The Dutch quotative *van*

Since the 1970s, the use of the Dutch preposition *van* in the (semi-)quotative function has been noted by several linguists and language users as rapidly increasing in informal speech. In this sense, it can be compared to the English quotative marker *like*, which is also used to introduce direct speech. Dutch *van*, however, can also occur before indirect speech.

This paper concentrates on the pragmatic function(s) of this marker. The typifying function is considered to be of central relevance. Exploiting this meaning in specific contexts, additional pragmatic effects can occur, such as positive and negative politeness, focusing the quote and facilitating expressivity. Whereas (American) English *like* seems to have sociolinguistic connotations ('young females'), a similar connotation has not been found for Dutch, although further sociolinguistic research is necessary. Variation in use on the individual level, has been observed: some speakers seem to avoid the use of the marker, whereas others use it frequently.

HET QUOTATIEVE *VAN* Vorm, functie en sociolinguïstische variatie

Ad Foolen, Afdeling Taalwetenschap, Radboud Universiteit Nijmegen, Ingrid van Alphen, Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam, Eric Hoekstra, Fryske Akademy, Ljouwert Henk Lammers, Leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica, UvA, Harrie Mazeland, CLCG, Rijksuniversiteit Groningen & Esther Pascual, Afdeling Moderne Talen en Culturen, Vrije Universiteit Amsterdam

1 Inleiding

In hedendaags Nederlands wordt het woordje *van* regelmatig gebruikt op een manier die geïllustreerd wordt in (1-3):

- (1) Dan denk je *van* waar ben je nou mee bezig?
- (2) Helaas is de tendens nu *van* het gaat niet meer.
- (3) En dan zit ie met 'n smile *van* ik heb je geholpen.

Dit *van* introduceert directe rede (hoewel soms ook indirecte rede volgt) en komt voor in informeel mondeling taalgebruik (hoewel het niet daartoe beperkt is). De inperkingen tussen haakjes in de voorgaande zin geven al aan, dat zowel taalstructureel als sociolinguïstisch het gebruik van *van* niet zo makkelijk te omschrijven is. Dit was de reden om tijdens de 5^e sociolinguïstische conferentie in Lunteren (2006) een aparte bijeenkomst te wijden aan dit onderwerp. Aan de discussie lagen drie artikelen ten grondslag: Van Alphen (2006), Foolen (2006) en Mazeland (2006), gepubliceerd in de bundel die al voor de conferentie beschikbaar was. Tijdens de bijeenkomst presenteerden de auteurs nogmaals kort hun artikelen, waarop telkens een commentaar volgde van een 'discussiant': Henk Lammers becommentarieerde het artikel van Van Alphen, Esther Pascual dat van Foolen en Eric Hoekstra gaf commentaar op het paper van Mazeland.

Verkuyl (1976) was de eerste die expliciet wees op de gebruikwijze van *van* die hier aan de orde is. In de jaren daarna werd het verschijnsel meermaals gesignaleerd in *Onze Taal*: Blok (1979), met reacties daarop van o.a. Verkuyl (1979). Volgende bijdragen waren van Van der Horst (1982) en Zaalberg (1986). Naast het signaleren van het 'nieuwe' gebruik van *van*, probeerden de auteurs steeds ook een functionele duiding van dit *van* te geven. In de jaren 90 werd het onderwerp in een aantal kortere artikelen opnieuw opgepakt: Coppen (1994), Hengeveld (1994), Van Mulken (1999) en Romijn (1999). Zijdelings werd het verschijnsel ook wel in andere publicaties genoemd, zoals in Van der Horst en Van der Horst (1999) en Welschen (2002). Vecht (2003) maakte in zijn doctoraalscriptie net als eerder al Van Mulken (1999) en Romijn (1999) gebruik van een corpus. Deze stap naar empirische fundering is te relateren aan de toegenomen

inductieve methodologie in de jaren 90, terwijl ook een stimulans zal zijn uitgegaan van de empirische studies naar het gebruik van de Engelse quotatieve markeerder *like*, die vanaf de jaren 80 (zie Schourup 1983, 37-63) verschijnen.

In de literatuur is geen eenduidige naam voor het onderhavige gebruik van *van* uitgekristalliseerd. Verkuyl introduceerde de term ‘performatief *van*’, een aanduiding die door Van den Toorn (1997) en door Foolen (2006) overgenomen werd. Mazeland (2006) gebruikt de aanduiding ‘quotative’, een praktijk die ook gebruikelijk is in de Engelstalige literatuur over *like* en vergelijkbare markeerders in andere talen. In dezelfde lijn spreekt Van Alphen (2006) van ‘quotatiemarker’ en eerder Van Mulken (1999) van een markeerder van ‘sloppy’-citaten. Ook al is het juist een punt van discussie en onderzoek in hoeverre dit nieuwe *van* een quotatieve functie heeft (zie ook par. 5), sluiten we ons hier toch bij de internationaal gebruikelijke quotatieve terminologie aan.

In par. 2 t/m 6 wordt een samenvatting gegeven van wat in de artikelen, de commentaren en de discussie naar voren is gebracht. In par.2 wordt nader ingegaan op de structurele omgeving van *van* en in par.4 wordt gekeken naar de sociolinguïstische variatie in het gebruik. In par. 5 staan de interactionele functies van het gebruik van *van* central en in par.6 wordt een vergelijking getrokken met soortgelijke markeerders in andere talen. In par. 7 wordt de balans opgemaakt¹

2 De syntagmatiek van *van*

Van vormt een schakel tussen de hoofdzin en de bijzin. Als we naar de hoofdzin kijken, kunnen we twee varianten onderscheiden. In de eerste variant is *van*+wat volgt (vaak het complement van *van* genoemd) direct gerelateerd aan het werkwoord van de hoofdzin, het matrixwerkwoord. Dit werkwoord heeft dan inhoudelijk betrekking op ‘zeggen’, ‘voelen’ en ‘denken’, maar ook werkwoorden die betrekking hebben op non-verbaal gedrag zijn mogelijk, vgl. (4). Voor dat doel wordt ook het algemene werkwoord *doen* gebruikt, zie (5):

(4) Een echt hoogtepunt in mijn carrière was het optreden met Menuhin. Hij dirigeerde Mendelssohn en straalde uit *van*: ‘Ik weet dat je het kan’. (Emmy Verhey, NRC, 6-5-06)

(5) Ze doet al snel naar de andere drie *van*: wat is dit nou? (Maria Goos, regieaanwijzing in *Cloaca*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2003, p. 76)

De functie van de *van*-groep is variabel: lijdend voorwerp als in (1), bijwoordelijke bepaling van wijze als in (4) en (5).

In de tweede variant maakt *van* deel uit van een naamwoordsgroep als in (2) en (3) of een voorzetselgroep als in (6):

¹ De auteurs bedanken drie anonieme beoordelaars voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. De eerste auteur is verantwoordelijk voor de eindredactie. De bijdrage van Esther Pascual aan dit artikel is tot stand gekomen in het kader van haar post-doc Veni-beurs van NWO (275070-012)

(6) Hij keek naar de mensen op een manier *van*: ‘wat willen ze echt, wat is hun geheime agenda?’ (Volkskrant magazine, 5-4-03).

De functie van deze naamwoords- of voorzetselgroepen is opnieuw variabel: naamwoordelijk deel van het gezegde als in (2), bijwoordelijke bepaling als in (3) en (6). Voorzetselgroepen die vaak in deze context voorkomen zijn: *in de trant van, in de aard van, in de geest van, op een manier van*, e.d. De pronominale variant is *zo (iets) van*, die vaak optreedt in combinatie met het werkwoord *hebben*. Deze combinatie is zo frequent, dat hij prototypisch genoemd mag worden. *Zoiets hebben van* heeft betrekking op een gevoel, vgl. (7) en (8):

(7) Toen had ik zoiets *van* ja daar wil ik ook aan meedoen.

(8) Toen had ik zoiets *van* doe!

Als we kijken naar wat op het quotatieve *van* volgt, dan moeten we onderscheiden tussen directe rede en indirecte rede. In beide gevallen kan het om een mededelende zin of om een vraagzin gaan. In mondeling taalgebruik last de spreker bij directe rede na *van* vaak een korte pauze in. Verder valt op dat de directe rede die op *van* volgt, vaak met een interjectie begint, vgl. (7) en ook nog (9) en (10):

(9) Toen dacht ik *van* hé dat is opvallend.

(10) Dus ik had een stuk of zeven mensen waren bij mij geweest *van* nou och got d'r zijn maar drie boeken of zo.

In de literatuur is de aandacht vooral gericht geweest op *van*+directe rede, maar Verkuyl (1976) wees er al op dat ook indirecte rede mogelijk is, vgl. (11), (12) en (13):

(11) Maar om nu te zeggen *van* dat het aansprekende muziek was nee.

(12) Je bidt onze lieve heer *van* dat ze erdoor heen komt.

(13) Ik denk dat hij duidelijk weet *van* wat hij wil.

Van Craenenbroeck (2000; 2002) heeft het quotatieve *van* vanuit een generatief perspectief geanalyseerd. Zijn vraag was, op welke structurele positie dit *van* staat. In (11) en (12) zien we dat *van* vooraf gaat aan het onderschikkend voegwoord *dat* en in (13) ook aan het betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent *wat*. Daaruit mogen we concluderen dat *van* aan de eigenlijke bijzin vooraf gaat, net zoals het bij directe rede aan de bijzin in hoofdzinswoordvolgorde voorafgaat. De structurele positie die Van Craenenbroeck (2002) voor het quotatieve *van* aanneemt, geldt volgens hem overigens ook voor het *van* dat in het Vlaams gebruikt wordt om een beknopte bijzin in te leiden: *Hij weigert (van) dat te doen. De oogst dreigt (van) te mislukken.*

Een praktisch hanteerbare analyse van de structurele posities rondom het Duitse equivalent van *van*, zowel in de hoofd- als in de bijzin, is voorgesteld door Golato (2000). Zij neemt een ‘quotatief patroon’ aan met een aantal vaste en optionele posities die elk op een min of meer vrije manier ingevuld mogen worden. In verder corpusonderzoek zou voor het Nederlands nog nader uitgezocht moeten worden, wat de werkelijk voorkomende variatie is op de verschillende posities in het quotatieve patroon (matrixwerkwoord, varianten op *op de manier van*, de lengte van de voorkomende pauzes, de variatie in interjecties aan het begin van de directe rede). Op basis van frequentie

kunnen prototypische en minder prototypische invullingen onderscheiden worden. Men zou denken dat *van* het enige element is dat in dit patroon altijd verplicht is, maar Ton van der Wouden (p.c.) wijst erop dat in het CGN (materiaal opgenomen eind jaren 90) ook voorbeelden voorkomen waar *zo* het ‘dragende’ element van het patroon is: *En zij zo ja maar 't is toch half goed?; Hij zo ah joh dat begrijp ik wel*. Deze vorm lijkt op het Duitse patroon *und ich/er so* (Golato 2000). Het patroon wordt ook gebruikt door Emily, een vrouw van 22, die op het strand van Scheveningen voor het radioprogramma *Dolce vita* (8-11-2005) geïnterviewd werd: *toen kwam ie naar me t... zei die oh, jij bent toch Emily? Ik zo: ja! Hij zo: ja, ja mijn ouders kennen elkaar. Ik zei: Oh, joh ..* Het zou interessant zijn om nader te onderzoeken of de vorm regionaal is, b.v. oostelijk, aansluitend bij het Duitse taalgebied, of ook elders voorkomt.

3 De ontstaansgeschiedenis van *van*

Het gebruik van *van* dat hier aan de orde is, wordt doorgaans als relatief nieuw en vaak als ongewenst beschouwd. Maar het is zeker niet uit de lucht komen vallen, het wortelt in oudere gebruikswijzen. Een aantal gebruikswijzen lijken in dit verband van belang. Van den Toorn (1997, 530) onderscheidt het *van* ter introductie van geluiden (14) en ‘expletief’ bij *wel* en *niet* (15):

(14) De regen ging *van* tik tak tik

(15) Ik denk *van* wel/niet.

In de uitgebreide behandeling van *van* in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (deel 18, 382-423) komen deze gebruikswijzen aan bod onder het kopje “in een min of meer expletieve functie” (406). De redacteur (De Tollenaere) vermeldt daarbij ook observaties als de volgende: A. *Zal iemand daar nog op antwoorden?* B. *Het schijnt van Kloeke*. En ook nog: A. *Wat is dat voor een stof?* B. *Ik geloof van een zuur*. Deze voorbeelden worden gedateerd op 1948 en behoorden volgens het WNT tot de “losse spreektaal”.

Güldemann (2001; te verschijnen) heeft laten zien dat quotatieve markeerders in Afrikaanse talen vaak terug gaan op wat hij noemt ‘similatieve’ markeerders: elementen die aangeven dat er een gelijkenis bestaat. Het Engelse *like* past ook in dit beeld. In het Nederlands heeft *van* een similatieve betekenis in de constructie *iets (weg)hebben van*, als in: *Hij heeft iets weg van een verstrooide professor*. Toen in het moderne taalgebruik de behoefte ontstond (waardoor dan ook) om directe en indirecte rede vooraf te laten gaan door een markeerder, was het bestaan van de zojuist genoemde similatieve gebruikswijze naast de in het WNT genoemde blijkbaar voldoende grond om *van* tot een winnende kandidaat te maken.

Wanneer is de nieuwe toepassing van *van* op gang gekomen? Zeker is dat in de jaren 70 van de vorige eeuw het gebruik al op ruime schaal bestond, getuige de observaties van Verkuyl en de gegevens die Romijn (1999) in het uit diezelfde tijd stammende Eindhovense corpus gevonden heeft. Verdere bevestiging is makkelijk te vinden in transcripties die in de jaren 70 ten behoeve van de vroegste Nederlandse conversatie-analytische studies gemaakt zijn, zie b.v. het transcript van het intakegesprek bij een gemeentelijke sociale dienst in Springorum (1980). Enkele voorbeelden daaruit:

- (16) en toen dacht ik bij me eigen *van* nou ze zoeken het hier maar uit. (213, regel 5)
 (17) je kunt solliciteren of schrijven *van* hebben jullie geen baan voor me. (216, regel 50)
 (18) 't komt bij mij ergens over *van* u:h dat het toch erg gemakkelijk is om werk te vinden. (217, regel 58)

Zowel de cliënt (16-17) als de ambtenaar (18) gebruiken *van*. Ook de gesprekken van echtparen in relatietherapie die Schaap in de jaren 70 voor zijn proefschrift (1982) getranscribeerd heeft, leveren bruikbaar materiaal op, vgl. (19-20):

- (19) nou en daar komt nou die irritatie – die kwaadheid vandaan en dan wil ik niet teveel naar jouw gedrag kijken *van* dat komt nou bijvoorbeeld omdat jij apart gaat slapen, heh? ... dat – eh ja da's heel makkelijk, ik kan da' makkelijk kwaad om worden, *van* jans die gaat apart liggen, godverdomme wat lullig zeg. (Schaap 1982, p. viii)
 (20) ik probeer steeds maar te zeggen *van* waarom doe je dat dan? 'kweet 't niet ...ja? waarom? (p. 199)

Zaalberg (1986, 146) vroeg zich af: "Is het verschijnsel werkelijk nieuw? De ouderdom zal kunnen worden vastgesteld door onderzoek in de archieven van radio en televisie; daar is levende spraak betrouwbaar vastgelegd". Of dat laatste voor alle informele spreekstijlen daadwerkelijk het geval is, is twijfelachtig. Wellicht zijn nog andere historische bronnen met geluidsbanden buiten het omroeparchief aan te boren.

4 Sociolinguïstische variatie

De Engelse quotatieve markeerder *like* heeft vrij duidelijk sociolinguïstische connotaties, zie b.v. Blyth et al. (1990) en Dailey-O'Cain (2000). Zeker wat betreft het vroege gebruik van *like* is er de associatie met jonge meisjes uit Californië, de zgn. 'Valley girls' (Buchstaller 2006, 363). Voor het Nederlandse *van* ontbreekt sociolinguïstisch onderzoek vrijwel, maar het weinige dat er is, lijkt het Engelse beeld niet te bevestigen. Hengeveld (1994) richtte zich vooral op de specifieke constructie *Ik heb zoiets van*, waarover hij stelde: "In de tweede helft van de jaren tachtig werd, in eerste instantie vermoedelijk in kringen van sociale wetenschappers, maar later ook in wijdere kring, de constructie geïllustreerd in de titel van deze bijdrage populair" (p. 8). Dit beeld wordt bevestigd in het scriptie-onderzoek van Vecht (2003), wat Van Alphen (2006, 33) aanleiding geeft om te opperen "dat voor het Nederlands de innovatie van dit nieuwe quotatief te wijten/danken is aan hoge witte mannen."

Het zal duidelijk zijn dat grootschaliger onderzoek nodig is om meer zekerheid te krijgen over het verspreidingspatroon gedurende de afgelopen 40 à 50 jaar. Dat er sprake is van een sterke toename, blijkt zowel uit het onderzoek van Romijn (1999) als uit dat van Vecht (2003). Deze corpora hadden wel hun beperkingen in die zin dat ze beide alleen Amsterdams materiaal bevatten.

Volgens Van den Toorn (1997, 529) betreft het gebruik van *van* bij directe en indirecte rede "een typische spreektaalconstructie, die niet in verzorgde geschreven taal toegepast wordt." De voorbeelden die Van Alphen (2006) en Foolen (2006) geven,

laten echter zien dat ook in meer formele spreektaal zoals die voorkomt in parlementaire debatten en tv-discussies het *van*-gebruik niet ongewoon is. Hetzelfde geldt voor geschreven taal, al hebben we nog weinig zicht op de vraag hoe de verdeling over verschillende teksttypen is. Voortgezet sociolinguïstisch onderzoek zal alle genoemde variabelen in het onderzoek moeten betrekken: tijd, stijl, leeftijd, geslacht. Verder moeten etnolecten in het Nederlandse taalgebied en varianten van het Nederlands buiten Europa (Suriname, De Antillen) bestudeerd worden. Ook moet nader bekeken worden of er verschil te constateren valt tussen Nederland en Vlaanderen. Zeker is dat het gebruik in Vlaanderen net als in Nederland heel gewoon is, vgl. (21) en (22):

- (21) Ik heb nog altijd iets *van*: ‘Komaan, jongens, ’t is 2004, laten we nu eindelijk eens normaal doen. (Herman Brusselmans, schrijver, *Het Laatste Nieuws*, 11-3-04)
- (22) Getuige G.D. verklaarde nadien onder hypnose dat B. en S. stonden te zwaaien *van* ja, kom maar op. (Akte van beschuldiging, Procureur Generaal, 1997)

Als sociolinguïstische variatie in het Nederlandse taalgebied zich niet zo duidelijk aftekent als voor het Engelse *like* gevonden is, dan is in ieder geval wel opvallend dat er sterke individuele variatie is. Er zijn intensieve *van*-gebruikers en sprekers die het lijken te vermijden. Premier Balkenende lijkt een goed voorbeeld van het eerste type te zijn. Ook Peter van Ingen, een van de presentatoren van het televisieprogramma *Buitenhof*, maakt er veel gebruik van, terwijl zijn collega Paul Witteman nog niet op het gebruik ervan betraapt is. Deze individuele variatie lijkt erop te wijzen dat dit *van* geen neutraal element is; er zijn op z'n minst individuele taalattitudes mee verbonden, die hun weerslag hebben op de frequentie van gebruik.

5 De pragmatische functies van van

Wat is de functie van het gebruik van *van* in de context van de directe en indirecte rede? Is het niet meer dan een makkelijk ‘vulsel’, een ‘expletief element’, of heeft het een speciale functie, en maakt het dus communicatief wat uit of het wel of niet optreedt? Als het *van* functioneel is, kunnen we dan het gebruik in directe en indirecte rede over één kam scheren, of moeten we hier differentiëren? Hieronder volgen verschillende functies genoemd die in de bijeenkomst in Lunteren en in de voorbereidende artikelen naar voren zijn gebracht.

Typificatie

Van indiceert dat wat volgt opgevat moet worden als een poging tot karakterisering van wat iemand (de spreker, een derde persoon of mensen in het algemeen) zegt, voelt, denkt, doet in het algemeen of in een bepaalde situatie. Daarbij kan het zo zijn dat aan de uiting een eerdere uiting ten grondslag ligt, dat het dus om een citeer-relatie gaat, maar tegelijk indiceert dan de toevoeging van *van*, dat wat volgt eerder een typische weergave is van het geciteerde dan een zo letterlijk mogelijke. Nu is in de literatuur over de directe rede al vaker gezegd dat taalgebruikers heel goed weten dat de weergave bij directe rede altijd ‘bij benadering’ is, maar met *van* wordt nog eens extra geïndiceerd dat het niet de bedoeling van de huidige spreker is om het origineel te benaderen. De inzet van de spreker is om het type van het origineel te karakteriseren. De actuele uiting staat

dan als ‘token’ voor een ‘type’, waaronder ook de oorspronkelijke uiting geschaard kan worden. In de literatuur over *like* is ook wel de term ‘hedge’ gebruikt, waarmee aangegeven wordt dat de uiting niet bedoeld is als letterlijke weergave van een geciteerde uiting. Dat is ook wat Van Mulken (1999) met haar term ‘sloppy-citaat’ bedoelt. Een analyse in termen van typificatie, vgl. Mazeland (2006), maakt het o.i. mogelijk de intuïtie die ten grondslag ligt aan termen als ‘hedge’ en ‘sloppy’ nog iets preciezer te beschrijven

De typificerende functie kan gegeneraliseerd worden naar het gebruik in de indirecte rede. Bij (11) *Maar om nu te zeggen van dat 't aansprekende muziek was nee*, is goed voorstelbaar dat de spreker erop uit is aan te duiden dat iets zeggen van het type ‘het is aansprekende muziek’, onjuist zou zijn. In (12) *Ik denk dat hij duidelijk weet van wat hij wil* is het belang van typificatie niet zo duidelijk, wellicht vervult *van* hier vooral een van de andere functies die hieronder genoemd worden, b.v. focusering. Nader onderzoek naar *van*+indirecte rede is nodig. We weten nog niet hoe de kwantitatieve verhouding van het gebruik van *van* bij directe en indirecte rede ligt en al helemaal niet hoe op functioneel vlak de verschillen liggen.

Omdat het bij *van*+complement om een token gaat dat bedoeld is als exemplificatie van een type, is het geen bezwaar als de spreker een fictieve uiting produceert, die niet te relateren is aan een concrete uiting die geciteerd wordt. Dit aspect is – wat betreft het Engelse *like* – met name door Tannen (1989, 110ff.), Ferrara et al. (1995) en Pascual (2002; 2006) benadrukt. Zo’n fictief voorbeeld kan ter plekke geconstrueerd worden of al vaker gebruikt zijn, zodat het een zeker conventioneel karakter heeft, als in (23) en (24):

(23) het simplistische wereldbeeld *van* je bent voor ons of je bent tegen ons (Paul Rosenmöller, *NRC*, 4-6-03).

(24) een sfeer *van*: doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg (Google).

Dergelijke voorbeelden gaan op een natuurlijke wijze over in voorbeelden waarin vergelijkbare typerende karakterisering en geïncorporeerd zijn als eerste lid van een samenstelling, zie daarvoor de vele voorbeelden in Pascual & Janssen (2004): *daar-zit-wat-in-blik*, *'wij-blanken-begrijpen-elkaar'-toontje*, *'aha'-gevoel*.

De typificerende uitingen staan vaak metonymisch voor een gedachte, gevoel, gedrag waar die uiting heel goed bij zou kunnen optreden. In (24) gaat het om de karakterisering van een sfeer en dat gebeurt door een uiting weer te geven die typisch in die sfeer thuishoort. Zoals Pascual (2002; 2006) stelt: verbale interactie is vaak de meest concrete manifestatie van een situatie en daardoor heel bruikbaar voor de karakterisering van die situaties en de gedachten, gevoelens, gedragingen, etc. die daarin voorkomen.

In een functionele benadering van *van*, is met het bovenstaande de kous echter niet af. Want waarom zouden sprekers willen typificeren? Ze hebben daar (vaak) verdergaande bedoelingen mee. Daarvoor kunnen ze de typificerende betekenis exploiteren. Zo ontstaan aanvullende pragmatische effecten. Een aantal daarvan worden, zonder de pretentie van volledigheid, hierna besproken.

Positieve beleefdheid

Een eerste pragmatische functie die zich aandient is het zoeken naar ‘common ground’ met de hoorder: als de spreker indiceert dat de uiting bedoeld is als instantiatie van een

type, dan hoopt hij of zij dat de hoorder het type zal kennen en herkennen. Er vindt 'sharing' van ervaringen plaats, zie Van Alphen (2006, 35). In termen van Brown & Levinson (1987) kunnen we hier van positieve beleefdheid spreken. Met positieve of solidariteitsbeleefdheid bedoelen zij dat de spreker wil laten zien dat hij de ander ziet staan en wil erkennen. Deze functie is ook door Van Mulken geobserveerd in haar corpus van focusgroepgesprekken, die gevoerd werden door medewerkers van een firma, vlg. Van Mulken (1999, 330): "Ze [de *van*-uitingen] nodigen de luisteraar uit zich betrokken te voelen bij het verhaal. Ze zorgen ervoor dat de spreker en luisteraar op dezelfde golflengte zitten, ze verlagen drempels, ze verkleinen de afstand tussen spreker en luisteraar."

Het zoeken naar gedeelde informatie en (voor)oordelen kan in focusgroepen de collegiale band versterken. In alledaagse conversatie gaat 'sharing', het zoeken naar een gedeelde kijk op de wereld, goed samen met roddelen over derden: als de spreker bij het typificerend en distantiërend opvoeren van het gedrag van derden daarmee common ground met de hoorder kan bereiken, versterkt dat de band met de gesprekspartner, zie Dunbar (1997). Wellicht verklaart dat voor een deel de negatieve strekking die Van Alphen bij veel van de *van*-uitingen in haar corpus vaststelde en die volgens Bucholtz & Hall (2005) gebruikt wordt om het positieve beeld van zichzelf bij de gesprekspartner te versterken (Van Alphen 2006, 30). Positieve beleefdheid slaat dan om in werken aan het eigen imago.

Negatieve beleefdheid

Net zo goed als typificatie de basis kan zijn voor positieve beleefdheid, kan het de basis vormen voor negatieve of respectbeleefdheid, zoals Van Alphen (2006, 35) duidelijk maakt. Met negatieve beleefdheid bedoelen Brown & Levinson (1987) dat de spreker wil laten zien de eigen ruimte en status van de hoorder te respecteren. Door de typificatie vermijdt de spreker dat hij een directe (negatieve) uiting produceert of aanhaalt. De uiting krijgt het karakter van 'slechts' een voorbeeld, de letterlijke angel wordt uit de uiting gehaald. Dit werkt 'neutraliserend', het is minder confronterend, de hoorder wordt gespaard, de spreker houdt afstand, maar de boodschap komt op indirecte manier toch over, vgl. het voorbeeld van Van Alphen: *Ik krijg iets van: 'ben je nu helemaal gek geworden?'* (aannemend dat 'je' hier op de hoorder slaat). Van der Horsts (1982, 89) doelt wellicht ook op deze functie als hij zegt dat *van* een "naar-het-tweede-plan-drukker [is]. (...) Zo versluiert [de spreker] zijn woorden, zo wordt hij bij voorbaat geëxcuseerd."

Expressiviteit: stance-markering

Hoe zit het dan met de meermaals geobserveerde expressiviteit van *van*-uitingen? Met expressiviteit is hier bedoeld: emotionele betrokkenheid, welke zou blijken uit interjecties, toonhoogtevariatie en andere paralinguïstische kenmerken als luidheid, stemverandering, etc. Verkuyl (1979, 62) merkt op: "[D]e spreker is geïnteresseerd in de presentatie van wat volgt na het performatieve werkwoord. Hij wil het levendig doen, of letterlijk. Bij de indirecte rede doet dat er minder toe." Maar noodzakelijk is expressiviteit niet, zoals Van Mulken (1999, 330) voor haar materiaal uit focusgroepen constateert: "Van affectief geladen taalgebruik is al helemaal geen sprake. (...) Het is überhaupt onwaarschijnlijk dat elkaar onbekende sprekers, in een verslag van hun werkzaamheden, gevoel voor theater ten toon willen spreiden."

Nu is expressiviteit iets wat sowieso vaak bij directe rede optreedt, dus de vraag blijft staan of, als die bij *van*+directe rede optreedt, deze sterker is of frequenter voorkomt dan bij de ‘gewone’ directe rede. Alleen empirisch onderzoek kan hier verder helpen, maar theoretisch is het heel goed denkbaar dat typificatie een geschikte ‘opstap’ vormt voor een expressieve ‘overlay’. Typificatie heeft vaak betrekking op gedrag etc. van andere mensen en wat sprekers vaak doen is dat gedrag beoordelen. Günthner (o.a.1997) heeft aan de hand van Duits materiaal laten zien dat als de directe rede betrekking heeft op expressief of onbeheerst gedrag van anderen, de spreker dit gedrag kan beoordelen en veroordelen door het overdreven te reproduceren. Het resultaat is een karikatuur. ‘Expressive stance’ (Van Alphen 2006, 35) kan dus heel goed samengaan met typificatie, maar omgekeerd hoeft typificatie helemaal niet expressief te zijn.

Het vergemakkelijken van spreken en begrijpen

De wijdverbreide populariteit van het typificerende *van* kan mede bevorderd zijn door bijkomende voordelen. *Van* verschaft de spreker een rustpunt voorafgaand aan het uiten van een vaak saillante inhoud. Als die uiting ook nog eens affectief aangezet wordt, dan krijgt deze het karakter van een ‘enactment’, een ‘demonstration’ (vgl. Clark & Gerrig, 1990), en daarvoor is een zekere omschakeling en voorbereiding nodig. De pauze die vaak op het typificerende *van* volgt, zou dan in het verlengde van deze voorbereidende en omschakelende functie liggen. Tegelijk kan *van* voor de hoorder fungeren als een aankondiger dat er iets belangrijks volgt, dat de aandacht gericht moet worden op wat volgt. Coppen (1994, 2) ziet voor *van* “als functie dat het de directe rede aankondigt”, en ook de door Welschen (2002) gekozen term ‘aankondigend *van*’ past bij deze functie. In de literatuur over het Engelse *like* is de op de hoorder gerichte focusfunctie ook genoemd (Underhill 1988, 115), die stelt dat *like* functioneert als een “demarcation marker between a quotation and the rest of the utterance”.

Van kan dus in verschillende opzichten een vergemakkelijkende functie hebben bij de productie en verwerking van uitingen, ook die in indirecte rede. Deze functie beschouwen we niet als primair, het ontstaan van het typificerende *van* lijkt niet door deze functie ingegeven, maar toen dit *van* er eenmaal was, bleek het ook in het opzicht van productie en aandachtsturing ‘mooi meegenomen’, en het is niet uit te sluiten dat in de praktijk van het taalgebruik deze secundaire functie meer dan eens primair is.

Ook in de conversationele opbouw van een beurt kan *van* handig zijn. Als een beurt afgesloten is, kan de spreker deze toch nog uitbreiden door met *van* een typificerende uiting toe te voegen, die syntactisch tamelijk los met de laatste uiting van de beurt verbonden is. Mazeland (2006) noemt *van* in deze specifieke context een ‘tying device’. De spreker kan hiermee de beurt vasthouden of een ongemakkelijke pauze vullen als de hoorder niet meteen de beurt overneemt. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of er reden is om hiervoor een aparte functie te onderscheiden.

Als *van* zo vaak het gemak van de verbale interactie dient, dan is de vraag of daarmee de primaire functie niet uitgehold wordt en dit *van* inderdaad niet vaak puur expletief gebruikt wordt, ingegeven door gemakzucht. De negatieve attitude tegenover het veelvuldig gebruik van dit *van* die nogal eens uit de mond van taalbewuste taalgebruikers op te tekenen valt (vgl. Foolen 2006, 166) zou mede door perceptie van gemakzucht ingegeven kunnen zijn, naast het feit dat taalverandering sowieso vaak negatief beoordeeld wordt.

6 Van in cross-linguïstisch perspectief

Foolen (2001) heeft laten zien dat in dezelfde tijd dat in het Nederlands het typificerende *van* opgang deed, in veel andere talen zich een gelijksoortig proces afspeelde. Steeds gaat het daarbij om een element dat al in de taal voorhanden is en dat dan vervolgens toegepast wordt in de context van directe rede. Voorbeelden daarvan zijn op de eerste plaats natuurlijk het Engelse *like*, verder o.a. Zweeds *ba* (Erman & Kotsinas 1983; Eriksson 1995), Hebreeuws *ke'ilu* en *kaze* (Maschler 2001), Russisch *tipa* (Van Alphen 2006, 41), Turks *gibi*, en het Duitse *und ich so/und er so* (vgl. Golato 2000; Androutsopoulos (2000)). Of er talen zijn waarin zich een dergelijke ontwikkeling niet voordoet, moet nader onderzocht worden. In ieder geval is de Duitse variant veel beperkter in gebruik (jongerentaal, en niet erg frequent) dan het Nederlandse *van* of het Engelse *like*.

De synchroniciteit tussen een aantal talen is een intrigerend fenomeen dat verklaring behoeft. Er zijn daartoe ook wel pogingen gedaan, zie b.v. Streeck (2002). Foolen (2006) borduurt voort op het idee van Streeck dat de nieuwe visuele media ermee te maken zouden kunnen hebben. In de informatiemaatschappij worden mensen, en vooral ook jongeren, gebombardeerd met indrukken die ze individueel ondergaan, maar die ze graag met elkaar willen delen. In het praten over die indrukken zal vaak een beroep op herkenning gedaan worden en het praten erover heeft primair de functie van het delen van die ervaring. Daardoor wordt de behoefte aan een typificerende quotatieve markeerder gewekt en die wordt taalkundig vormgegeven met behulp van een element uit de eigen taal dat zich daarvoor leent. De vraag hierbij is welke rol contact met het Engels hierbij speelt.

Niet alles wat voor andere talen geobserveerd en geclaimd is, kunnen we zonder meer van toepassing verklaren op het Nederlandse *van* en omgekeerd. De associatie met jongerentaal is voor het Nederlands niet aangetoond en het gebruik met indirecte rede is voor andere talen niet geobserveerd. De stilistische distributie is ook voor andere talen niet definitief in kaart gebracht. Of typificatie voor de vergelijkbare markeerders in andere talen als de centrale functie aangemerkt kan worden, zal verdere discussie moeten uitwijzen.

Hoewel het internationale onderzoek duidelijk maakt dat we te maken hebben met een crosslinguïstische moderne ontwikkeling, is het tegelijk zo dat de ontwikkeling van quotatieve markeerders uit simulatieve elementen (en uit deiktische elementen en *verba dicendi*) van alle tijden is. Het typologisch overzicht van Afrikaanse talen in Güldemann (2001; te verschijnen) laat daarover geen twijfel bestaan. Niets nieuws onder de zon, en tegelijk toch ook weer wel, intrigerend is het zeker.

7 Conclusie

In bovenstaand overzicht is de nadruk gelegd op die aspecten van het quotatieve *van* die om verder onderzoek vragen.

De constructionele context van het quotatieve *van* moet nader in kaart gebracht worden. De patronen en lexicale invullingen in de hoofdzin zijn nog niet systematisch onderzocht en hetzelfde geldt voor de complementzin.

Het synchroon en diachroon variatieonderzoek vergt systematisch corpusonderzoek, b.v. middels het Corpus Gesproken Nederlands en bronnen met ouder taalmateriaal.

Meer inzicht in de functies van *van* is alleen mogelijk op basis van voortgezet conversatie-analytisch onderzoek: waar is de spreker in de specifieke conversationele context op uit en hoe reageert de hoorder daarop (vgl. voor het belang van dit laatste punt Mazeland, 2006). Ook het systematisch vergelijken van directe rede met en zonder *van* kan helpen de specifieke functies van *van* beter in kaart te brengen.

Uitwisseling van de bevindingen over het Nederlands met die over quotatieve markeerders in andere talen zal uiteindelijk tot meer duidelijkheid moeten leiden over de vraag in hoeverre het Nederlandse *van* grammaticaal, functioneel en sociolinguïstisch eigen kenmerken heeft en in hoeverre het een representant is van een cross-linguïstisch patroon.

Bibliografie

- Alphen, I.C. van (2006). Ik had zoiets van “doei”. Interactioneel sociolinguïstische aspecten van van-citaties. In T. Koole et al. (red.), 29-42.
- Androutsopoulos, J.K. (2000). Grammaticalization in young people’s language. In R. Belemans & R. Vandekerckhove (red.), *Variation in (sub)standard language. Special issue of Belgian Journal of Linguistics*, 13. (pp. 155-176). Amsterdam: Benjamins.
- Blok, A. (1979). Hij zegt van ... *Onze Taal*, 48, 40-41.
- Blyth, C., Recktenwald, S., & Wang, J. (1990). I’m like, “Say what?!: A new quotative in American oral narrative. *American Speech*, 65, 215-227.
- Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bucholtz, M., & Hall, K. (2005). Identity and interaction; a sociocultural linguistic approach. *Discourse Studies*, 7, 585-614.
- Buchstaller, I. (2006). Social stereotypes, personality traits and regional perception displaced: Attitudes towards the ‘new’ quotatives in the U.K. *Journal of Sociolinguistics*, 10, 362-381.
- Clark, H., & Gerrig, R (1990). Quotations as demonstrations. *Language*, 60, 764-805.
- Coppen, P.A. (1994). Zoiets als van Victor Borge.
<www.neder-l.nl/archieven/miniatuurtes/940401.html>
- Craenenbroeck, J. van (2000). Complementierend van. Een voorbeeld van syntactische variatie in het Nederlands. *Nederlandse Taalkunde*, 5, 133-163.
- Craenenbroeck, J. van (2002). *Van* as a marker of dissociation: Microvariation in Dutch. In C. J.-W. Zwart & W. Abraham (Eds.), *Studies in comparative Germanic syntax* (pp. 41-67). Amsterdam: Benjamins.
- Dailey-O’Cain, J. (2000). The sociolinguistic distribution of and attitudes toward focuser *like* and quotative *like*. *Journal of Sociolinguistics*, 4, 60-80.
- Dunbar, R. (1997). *Vlooiën, roddelen en de ontwikkeling van taal*. Baarn: Ambo.
- Erman, B., & Kotsinas, U.-B. (1993). Pragmaticalization: the case of *ba’* and *you know*. In *Stockholm Studies in Modern Philology, New Series*, 10. (pp. 76-93). Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Eriksson, M. (1995). A case of grammaticalization in modern Swedish: The use of *ba* in adolescent speech. *Language Sciences*, 17, 19-48.

- Ferrara, K., & Bell, B. (1995). Sociolinguistic variation and discourse function of constructed dialogue introducers: The case of *be + like*. *American Speech*, 70, 265-290.
- Foolen, A. (2001). *Marking voices in discourse. Quotation markers in English and other languages*. Paper, gepresenteerd op de International Cognitive Linguistics Conference, Santa Barbara.
- Foolen, A. (2006). Het performatieve *van* opnieuw beschouwd. In T. Koole et al. (red.), 163-174.
- Golato, A. (2000). An innovative German quotative for reporting embodied action: *Und ich so/und er so* 'and I'm like/and he's like'. *Journal of Pragmatics*, 32, 29-54.
- Güldemann, T. (2001). *Quotative constructions in African languages: a synchronic and diachronic survey*. Habilitatie, Universiteit Leipzig.
- Güldemann, T. (te verschijnen). *Quotative indexes in African languages: a synchronic and diachronic survey. (Empirical Approaches to Linguistic Typology)*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Günthner, S. (1997). The contextualization of affect in reported dialogue. In S. Niemeier & R. Dirven (Eds.), *The Language of Emotions*. (pp. 277-305). Amsterdam: Benjamins.
- Hengeveld, K. (1994). Ik heb zoiets van: "Ze bekijken het maar!". In F.G. van Werkgem (red.), *Dubbel Nederlands. 23 opstellen voor Simon C. Dik*. (pp. 8-12). Dordrecht: ICG.
- Hoekstra, E. (2005). *Van als markeerder van zinnen in de directe en indirecte rede in het Fries en Nederlands*. Manuscript.
- Horst, J. van der (1982). Van ... een tipje van de sluier. *Onze Taal*, 51, 88-89.
- Horst, J. van der, & Van der Horst, K. (1999) *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Sdu Uitgevers, Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Koole, T., Nortier, J., & Tahitu, B. (red.) (2006). *Artikelen van de vijfde sociolinguïstische conferentie*. Delft: Eburon.
- Maschler, Y. (2001). *Veke'ilu haragláyim sh'xa nitka'ot bifním kaze* ('and like your feet get stuck inside like'): Hebrew *kaze* ('like'), 'ke'ilu ('like'), and the decline of Israeli *dugri* ('direct') speech. *Discourse Studies*, 3, 295-326.
- Mazeland, H. (2006). "VAN" as a quotative in Dutch: Marking reported speech as a typification. In T. Koole et al. (red.), 354-365.
- Mulken, M. van (1999). Sloppy citaten in gesprekken, In E. Huls & B. Weltens (red.), *Artikelen van de derde sociolinguïstische conferentie*. (pp. 325-332) Delft: Eburon.
- Pascual, E. (2002). *Imaginary dialogues. Conceptual blending and fictive interaction in criminal courts*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. (= LOT-serie, nr. 68).
- Pascual, E. (2006). Fictive interaction within the sentence: A communicative type of fictivity in grammar. *Cognitive Linguistics*, 17, 245-267.
- Pascual, E., & Janssen, Th. (2004). Zinnen in samenstellingen: presentaties van fictieve verbale interactie. *Nederlandse Taalkunde*, 9, 285-310.
- Romijn, K. (1999). Ik schrijf van niet, maar ik zeg van wel. *Tabu*, 29, 173-176.
- Schaap, C. (1982). *Communication and Adjustment in Marriage*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Schourup, Lawrence C. (1983). *Common discourse particles in English conversation*. Working Papers in Linguistics 28. Ohio: Ohio State University Department of Linguistics. [New York: Garland, 1985].

- Springorum, D. (1980). Directieven, interpreterende reacties en conversationele voortzettingmogelijkheden. In A. Foolen, J. Hardeveld, & D. Springorum (red.), *Conversatieanalyse*. (pp. 193-223). Groningen: Xenon.
- Streeck, J. (2002). Grammars, words, and embodied meanings: On the use and evolution of *so* and *like*. *Journal of Communication*, 52, 581-596.
- Tannen, D. (1989). *Talking Voices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toorn, M.C. van den (1997). Nieuwnederlands (1920 tot nu). In M.C. van den Toorn, J.A. van Leuvensteijn, W.J.J. Pijnenburg, & J.M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. (pp. 479-562). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Underhill, R. (1988). *Like* is, like, focus. *American Speech*, 63, 234-246.
- Vecht, D. (2003). *De van-citatie in de Nederlandse Spreektaal. Een linguïstisch en sociolinguïstisch onderzoek*. Doctoraalscriptie Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam.
- Verkuyl, H.J. (1976). Het performatieve *van*. *Spektator*, 6, 481-483.
- Verkuyl, H.J. (1979). Ik meen van niet. *Onze Taal*, 48, 61-62.
- Welschen, A. (2002). Jan gelooft van wel en ik doe dat ook. In *In verband met Jan Luif*. Universiteit van Amsterdam. (CD-ROM).
- Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1958). Deel 18, bewerkt door F. de Tollenaere. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Zaalberg, C.A. (1986). De inlas van *van*. *Onze Taal*, 55, 146.

Adressen

Dr. Ingrid van Alphen, Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam
 Spuistraat 210, 1012 VT Amsterdam
 e-mail: i.c.vanalphen@uva.nl

Dr. Ad Foolen, Afdeling Taalwetenschap, Radboud Universiteit Nijmegen
 Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen
 e-mail: a.foolen@let.ru.nl

Dr. Eric Hoekstra, Fryske Akademy, KNAW
 Postbus 54, 8900 AB Ljouwert
 e-mail: ehoekstra@fa.knaw.nl

Dr. Henk Lammers, Leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica
 Universiteit van Amsterdam
 Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
 d.h.lammers@uva.nl

Dr. Harrie Mazeland, CLCG, Rijksuniversiteit Groningen
 Postbus 716, 9700 AS Groningen
 e-mail: h.j.mazeland@rug.nl

Dr. Esther Pascual, Moderne Talen en Culturen
 Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit
 De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
 e-mail: e.pascual@let.vu.nl